

זיהוי התכלת בציצית (תגובה)*

קראתי בענין רב את מאמרו של הרב יעקב אפשטיין שליט"א בנושא זיהוי התכלת בציצית שהופיע בכרך ג' של "התורה והארץ". במאמר הקיף הרב אפשטיין את הנושא מכל היבטיו ההלכתיים, אך לענ"ד יש מקום לחלוק על מסקנותיו.

בפרק א', עמ' 479, דן הרב אפשטיין בשימוש בסימנים להשבת אבדה ולהיתר עגונה, ומסיק: "מכל זה נראה שאפילו צירוף מספר סימנים שאינם מובהקים אינו מועיל, וכ"ש שאין להשיב מצוות שאבדו לנו עפ"י סימנים כאלו". ובהמשך, לאחר שהסביר את ההלכה שאין הולכים אחר אומדנות להוציא ממון או להרוג רוצח, כותב המחבר (עמ' 483) "נראה שהדיון דילן, בענין זיהוי הארגמונים כחלזון התכלת, כל ראיותיו הן אומדנות". לענ"ד אין הנידון דומה לראיה, כי כדי להשיב אבדה או להתיר עגונה יש צורך בזיהוי וודאי, אך מנלן דאין לחדש את מצות התכלת מספק, כאשר לרוב הפוסקים (כמבואר בפרק ג') אין בו חשש איסור? וכן א"א להוכיח שאין סומכין על אומדנא לחידוש המצוה מספק, מכך שאין סומכין על אומדנא בדיני ממונות ובדיני נפשות. וגם אין להקיש מהצורך במסורת לזהות עופות טהורים (עמ' 476), כי בכל אלו זיהוי מספק אינו מועיל. ומה שהביא בשם החת"ס על בעיית האתרוגים המורכבים (עמ' 477) "שהסימנים לאו דאורייתא... ודינו של אתרוג כדיון עוף טהור נאכל במסורת" היינו מכיון שיש לנו מסורת ב"ה, סמכין עליה לזיהוי ודאי. אך אילו לא נשארה מסורת בידינו ח"ו, ברור שהיינו סומכים על הסימנים מספק.

בפרק ב' מעלה המחבר שאלות וספקות רבים בזיהוי הארגמון קהה הקוצים כחלזון התכלת, ומצטיירת התמונה שזיהוי זה אינו אלא השערה בעלמא. אם הרב אפשטיין היה נותן משקל דומה לראיות בעד הזיהוי, וגם היה מציע תשובות בנוסף לשאלות, היתה מצטיירת תמונה אחרת - של ראיות שלא בנקל ניתן לדחותן. נביא מספר נקודות לאיזון התמונה:

א. המחבר מציין (עמ' 487-488) שאין הוכחה שמקור התכלת לציצית זהה למקור התכלת המלכותית. בנוסף לראיה מפירוש רש"י על הגמ' (שבת כו ע"א) שהמחבר עצמו מביא בעמ' 491, אין זה מסתבר כלל שמקורן שונה. עד להמצאת צבעים סינתטיים במאה הקודמת, האפשרויות לצביעת בדים ממקורות טבעיים היו מצומצמות מאוד, ואלו תוארו בספרים עתיקים של חכמי אומות העולם. כפי שמציין הרב אפשטיין, מקור התכלת המלכותית מתואר בספרים אלו כחלזון ימי, וגם נמצאו ערמות של קונכיות שבורות של

1. תגובה למאמרו של הרב יעקב אפשטיין "לזיהוי התכלת בציצית" (ס' התורה והארץ ח"ג עמ' 471-528).

הארגמונים לאורך חופי ארץ ישראל. קיומו של מקור אחר לתכלת, שגם הוא חלזון ימי, אך לא תואר בספרים ולא נמצאו שרידים של בתי הצביעה שלו, אינו מתקבל על הדעת כאשר ניתן להסביר את מקורות חז"ל כמתאימים לארגמון.

ב. הרב הרצוג זצ"ל דחה את זיהוי הארגמון כחלזון התכלת לא רק מפני "שמדרש מסוים (דהיינו חלזון זה גופו דומה לים וכו", מנחות מד ע"א) לא התפרש לו כמתאים לארגמון", ומפני: "שהצבע שהכיר מהארגמונים לא תאם את התכלת", כדברי הרב אפשטיין (עמ' 490). המעיין בעבודת הדוקטורט של הרב הרצוג ("The Royal Purple And The Biblical Blue" כתר, 1987) יגלה נימוקים נוספים שהביאו אותו להציע את הינתינה כחלזון התכלת:

1. בספרות המדעית נכתב שהצבע המתקבל ע"י צביעה בארגמון קהה קוצים אינו עמיד (שם, עמ' 33, 73-74, 100), כאשר מהגמ' (מנחות מג ע"א) משמע שהתכלת עמידה ביותר.

2. מלבד התאמה טובה יותר של הינתינה למדרשי חז"ל, הרב הרצוג הבין שבתעשיית הצביעה העתיקה השתמשו גם בחלזון הזה (שם עמ' 37-38).

אך מתברר שהרב הרצוג הוטעה בשתי נקודות אלו. נוכל לשער שלא היה נדחק לפסול את זיהוי הארגמון קהה הקוצים כחלזון התכלת לו היה יודע מה שידוע לנו היום, דהיינו:

3. שהצבע המופק מהארגמון עמיד ביותר.

4. שאי אפשר לצבוע עם הנוזל המופרש מהינתינה.

5. שבקרקעית הים קונכית הארגמון מכוסה בצמחי ים שמקנים לה הסוואה מלאה, ואכן "גופו דומה לים", כלומר לקרקעית הים (השווה ישעיהו יא, ט, חבקוק ב, יד, מלכים א, ז, כג).

6. שע"י חשיפה של תמיסת צבע הארגמון לאור השמש ניתן להופכו מסגול לכחול (אמנם הרב הרצוג לא הכריע בשאלת גוון התכלת).

ג. הרב אפשטיין מקשה (עמ' 491): "השמות 'פורפירא' וארגמן מופיעים עשרות פעמים בדברי חז"ל ובשום מקום לא צוין שמקורם מחלזון. ולא סתם חלזון אלא אותו חלזון ממנו מפיקים את התכלת" (כוונתו, כנראה, לאותה משפחת חלזונות). את הקושיא הזאת הקשה לפניו הרב הרצוג (שם, עמ' 56) וגם הציע הסבר לכך. בנוסף, הוא מדגיש (שם, עמ' 57) שאין לפקפק בתרגום השבעים שבו "ארגמן" מתורגם ל"פורפירא", ובעדויות של פילון ויוסף בן מתתיהו שארגמן מקורו מחלזון, מכיוון שכולם חיו בזמן המקדש. א"כ יש קשר ברור בין מקורות התכלת והארגמן.

בסיכום פרק ג' כותב הרב אפשטיין שאין חובה מצד הדין להטיל בציצית

תכלת מהארגמון בגלל מידת הספק הגבוהה, אך אפשר כמידת חסידות. לענ"ד איננו יכולים בקלות לבטל את משקל הראיות לזיהוי הארגמון קהה הקוצים כחלזון התכלת, שרק חלקן הבאנו לעיל, ויש לדונו כספק מצוה. א"כ, מהדברים שמביא הרב אפשטיין בנושא ספק דאורייתא לחומר במצוות עשה (עמ' 504-507), עולה שלדעת חלק מהאחרונים יש חובה לקיים את מצות התכלת מספק, ומהם שהחובה היא אף מן התורה.

גם מסקנותיו בפרק ד' שיש בהטלת תכלת משום יוהרא ומעשה הדיוט מבוססות על קביעתו שאין בה אלא מידת חסידות. אך אם בספק מצות עשה דאורייתא עסקינן, בוודאי שאין חוששים ליוהרא או למעשה הדיוט.

לסיכום:

- א. ההוכחות הנוטות לזהות את הארגמון קהה הקוצים כחלזון התכלת יש לראותן לפחות כשוות להוכחות המתנגדות לזיהוי זה. הספק הוא איפה לפחות ספק שקול, ויש לדונו כספק מצוה מן התורה ולא כמידת חסידות ששייך בה חשש ליוהרא או למעשה הדיוט.
- ב. אין להשוות ספק זה לדוגמאות שהביא הרב אפשטיין בפרק א' המחייבות זיהוי ודאי.

הרב אליהו טבגר

זיהוי התכלת בציצית (תגובה)*

לאחר קריאת מאמרו של הרב יעקב אפשטיין שליט"א בנושא התכלת שפורסם בספר "התורה והארץ", הסתבר לי שדברי¹, אשר הוא מתייחס אליהם במאמרו, לא הובנו כהוגן. ע"כ חשבתי לנכון שיש להסביר את הדברים שוב בתמציתיות.

ניתן לחלק את כל דרכי זיהוי התכלת המקורית לשלשה סוגים:
א. זיהוי החלזון. ב. זיהוי התעשיה. ג. זיהוי לשוני.

א. זיהוי החלזון

בכל זיהוי עפ"י סימנים צריך שימולאו מספר תנאים:
א. קבוצת המועמדים לזיהוי צריכה להיות שלמה.

ב. יש לבדוק את כל המועמדים על פי הסימנים המזהים ולבחור מתוכם את המתאימים.

לדוגמה: בבואנו לזהות בחור מסוים מתוך הישיבה עפ"י תיאור שקבלנו (ואין לנו ידיעה שהוא בלעדי לאותו בחור), עלינו לוודא שלפנינו כל הבחורים, להתאים את התיאור לכל אחד ואחד, ואחרי שרק אחד מתוכם מתאים לתיאור, נוכל לקבוע בוודאות שזהו הבחור המבוקש.

כמו כן, התיאור המבוקש צריך להיות חד משמעי ואינו ניתן לשינויים. לדוגמה: "רזה" או "שמן" אינם סימנים קבילים, כי הם יחסיים ועשויים להשתנות.

יש לציין שכללים אלה מחייבים כל מזהה על פי סימנים (שלא הוכחה בלעדיותם), בין אם הם מודעים לכך בין אם לא.

בדרך זו הלך האדמו"ר מרדזין זצ"ל, דרך שהובילה אותו לזיהוי "דיונון הרוקחים" כחלזון התכלת.

אך דרכו זו לוקה בחסר, כי לא מולאו בה כל התנאים האמורים לעיל. לא היתה לפניו רשימה שלמה של בעלי חיים של הים התיכון (באותם הימים גם לא ניתן היה להשיגה), וממילא לא נעשתה על ידו סקירת כל המועמדים לזיהוי. כמעט

1. תגובה למאמרו של הרב יעקב אפשטיין "לזיהוי התכלת בציצית" (ס' התורה והארץ ח"ג עמ' 471-528).
2. ס' כליל תכלת לרב א. טבגר.

כל י"א הסימנים שהעלה האדמו"ר מן המקורות מצויים גם אצל בעלי חיים אחרים ואינם מיוחדים ל"דיונון הרוקחים". כמו כן, הרבה מהם אינם חד משמעיים. לדוגמה: הסימן השישי "שלחלזון יש פתילים הדומים ליתדות כפופות" הבנוי על המשנה במס' כלים (פי"ב, מ"א) "שלשלת שקשר חלזון בראשה טמאה", איננו חד משמעי, כי אין אנו יודעים בדיוק על שם מה נקרא החפץ הזה, המחובר לשלשלת, בשם חלזון, ונאמרו בזה פירושים שונים. כמו כן, גם אם נקבל שמדובר בפתילים, הרי הם מצויים אצל בעלי חיים אחרים, כאמור לעיל.

הרב אפשטיין לא שם לב, שדרכו של האדמו"ר מרדזין הינה גם דרך ה"אלימינציה" (החסרה ודילוג), וכן היא גם דרכו של הרב הרצוג זצ"ל, כמו שנראה לקמן, וכן היא דרך כל מי שרוצה לזהות חלזון על פי סימניו, גם אם אינו מציין זאת או אינו מודע לכך. ואני, במאמרי, אינני אלא מגדיר את עקרונותיה, ומנסה לשפר דרך זיהוי זו, בכך שבדקתי האם בידינו רשימה מלאה של בעלי חיים בים התיכון מזמנם של חז"ל, ובכך שניסיתי להסתמך על סימנים ודאיים אחד משמעיים בלבד. דרך זו, המשופרת, מביאה אותנו לזיהוי ה"ארגמון" כחלזון התכלת.

הקריטריונים בהם נקטתי הם: א. החלזון הוא בעל חיים. ב. הוא מצוי בים התיכון. ג. הוא בעל נרתיק. ד. מצוי מסוגו ביבשה. ה. אפשר להשתמש בו לצביעה.

הרב אפשטיין ייחס לי, בטעות, סימן אחר - "שאינו חלזון של הרים" והקשה עליו מרש"י (מגילה ו' ע"א ועוד). בנוסף לכך, אין זו דרך נכונה להקשות מפירוש אחד בסוגיה, כאשר ידוע פירוש אחר (פירושו של יד רמ"ה לסנהדרין צא ע"א) המתאים לקריטריון זה. (הערה זו נכונה לכמה מקומות במאמרו של הרב אפשטיין). כמו כן הוחסר על ידו הסימן האחרון החשוב מכל.

הסימנים השלישי והרביעי מבטאים את המוסכם על כל הבלשנים שהמילה "חלזון" משמעותה - שבלול בעל קונכיה סלילית. דבר זה היה ברור לראשונים, שאף דיברו על צורה חלזונית, כלומר ספירלית (אור ה' לר"ח קרשק א, ג). וכן הוא פירוש המילה חלזון בשפה הערבית עד היום. ערעורו של הרב אפשטיין על מוסכמה זו תמוה הוא ביותר.

הטבעת הנקראת "חלזון", המצויירת בכתבי היד של ספר הערוך, מתפתלת בפיתול ספירלי, ובהחלט דומה בזה לקונכית החלזון (ואינני מבין מדוע טען הרב אפשטיין אחרת).

הקביעה שיש בידינו רשימה מלאה של בעלי החיים אשר היו מצויים בים התיכון גם בזמן חז"ל, נראה לי בהחלט סבירה ביותר, ואינני מבין מה יש לערער על כך.

ב. זיהוי התעשייה

בדרך זיהוי זו מדלגים על בעיית זיהוי החלזון, עם כל התסבוכת הכרוכה בכך, וניגשים ישיר לזיהוי תעשיית התכלת. ההנחה האחת והיחידה העומדת ביסוד דרך זיהוי היא שהתכלת היתה אחת מחומרי היוקרה של העולם העתיק ופירסומה היה רב. דבר זה עולה בבירור ממקורות חז"ל (עיין מנחות (מג ע"ב), "גדול עונשנו של לבן וכו'", האגדות על קורח בסנהדרין (קי ע"א), ובמדרש (משלי פר' יא), ספרי (פר' וזאת הברכה ס' שדג), הערוך (ערך תכלת), רש"י (שבת כו ע"א ד"ה וליוגבים), פי' הרמב"ן לתורה (פר' תצוה כח, ב). אם כך הוא הדבר, הרי שלא יתכן שלא תוזכר תעשייה זו בספרות הענפה של העת העתיקה, שהרחיבה את הדיבור על ההוואי של העת ההיא. והנה, מקורות אלה מדברים על תעשיית צבע אחת בלבד, המשתמשת בבעל-חיים ימי, והיא התעשייה הקשורה ב"ארגמון". יצוין, שגם בממצאים הארכאולוגיים אין מוצאים אלא שרידי תעשייה זו בלבד. המסקנה מכל זה, שה"ארגמון" הוא המקור לתכלת.

הרב יצחק אייזיק הרצוג התחבט בין שתי דרכי זיהוי אלו, כי הן נראו לו סותרות זו את זו. הראשונה, כלומר זיהוי החלזון, הביאתו לזיהוי ה"נתניה", והשנייה, כלומר זיהוי התעשייה, לזיהוי ה"ארגמון". אחר שהראנו, שאדרבה, הן מסכימות זו לזו, אין מקום עוד להתלבטויות.

גם האדמו"ר מרדזין היה בטוח, שהתכלת היתה בשימוש אצל קיסרי רומא ומתוארת בספריהם, כמבואר למעיין בספריו, אלא, שחשב שה"דיונון" הוא המקור לצבע המהולל. עתה שהוברר מעל לכל ספק שה"דיונון" לא היה בשימוש אצלם כלל, וה"ארגמון" הוא המקור לתעשיית הצבע המלכותי, יש להניח שלו חי האדמו"ר מרדזין בדורנו, היה סומך בשתי ידיו על ה"ארגמון".

ג. זיהוי לשוני

הראבי"ה בפירושו למסכת ברכות מביא ירושלמי, אשר מזהה את התכלת עם ה"פורפורה". "פורפורה" היא מילה יוונית, שעברה גם לשפות אחרות. (כמדומה, שהראשון שהביא את הראבי"ה הוא הרב בצלאל נאור במאמרו על התכלת, ולא הוזכר קודם לכן). ל"פורפורה" כמה מובנים:

1. שמו של חלזון ה"ארגמון".
2. שמם של הצבעים (בגוונים שונים) שמפיקים מחלזון זה.
3. מונח ללבוש מלכותי (במדרשים), בגלל הנוהג לצבוע לבוש זה בצבעים המופקים מחלזון ה"פורפורה".

אחרי שזכינו להשרדות קטע חשוב זה מן הירושלמי, הא לך ראייה נוספת, המצטרפת לראיות הקודמות, לזיהוי ה"ארגמון" כמקור התכלת.

הרב אפשטיין מפקפק בראיה זו בטענה שלא מצאנו קטע זה בירושלמי שלנו, ולא מצאנו אחרים המביאים קטע זה. אך אינני מבין מה הבעיה בכך. יש עשרות קטעים המובאים בראבי"ה ובראשונים אחרים שלא נמצאים בירושלמי שלנו. מדוע מה שהיה טוב לגדול הראשונים הראבי"ה, שהרי הביאם וסמך עליהם, לא טוב לנו? וגם אינני מבין מדוע יש צורך, כפי שטוען הרב אפשטיין, שבכל מקום שתוזכר התכלת, היא תזוהה כ"פורפורה". וכי חז"ל צריכים לתרגם את המילה העברית "תכלת", המובנת לכל, למילה היוונית "פורפורה"?! רק במקרה של הקטע בראבי"ה, שנזקק להבחנה דקה בין הגוונים, תורגמו תכלת וכרתה למילים יווניות המתארות במדויק את שני הגוונים הקרובים זה לזה. גם קביעתו שה"פורפורה" היא ארגמן דווקא, איננה ניצלת מקושיותיו הוא עצמו, ואינני מבין את עדיפותה.

כהמשך לדברי הראבי"ה, יש להביא את דברי ר' בנימין מוספיא ממגורשי ספרד, אשר כותב במוסף הערוך שלו שעל הערוך (ערך פורפורה) "פורפורה – פי' בל"י ורומי בגד תכלת". אומנם אין הוא מביא ראיות לדבריו, כפי שמבקש הרב אפשטיין. אך על דברים כגון זה אין מבקשים ראיות, שהרי מדובר כאן בזיהוי מקובל ומוסכם שהיה להם באותו זמן, בדיוק כמו שאין אנו מערערים על מאות ואלפי זיהויים שהיו מקובלים אצל הראשונים, ומהם הם השתלשלו אלינו. גם גדול הפוסקים בעל חוות יאיר כותב בבטחה בספרו מקור חיים (או"ח ח"א עמ' צט) שהתכלת היא "פורפורה".

סוף דבר: אין מניחים את מה שהיה פשוט לראשונים מפני ספקות מופרזות ולא מבוססות, ההופכות קיום מצוה שלמה לאיזה שהוא "מעשה חסידות" בלתי מחייב.

הרב יעקב אפשטיין

זיהוי התכלת בציצית (תגובה)*

א. חידוש מצווה שלא נהגה כאלף וחמש מאות שנה לענ"ד היא הכרעה כלל ישראלית אשר צריכה לבוא מעיני העדה ומורי דרכה ולא מקטניה. כמו"כ חוזק הראיות לחדש מצווה כוודאית ומוטלת על הציבור כולו צריך שיהא לא פחות מוודאות מצוות או הלכות אחרות. ולא מפני שאנו מדמים נעשה מעשה. ואילו זכינו היתה שאלה זאת מוכרעת בסנהדרין שבלשכת הגזית. כאמור: "כי יפלא מומך דבר... וקמת ועלית אל המקום אשר יבחר" (דברים טז, ח).

מידיעתי קוטן מעלתי הקדמתי במאמרי שאינו פסיקת הלכה אלא חוות דעת בלבד. ואף תשובה זאת לדברי המשיגים אינה פסיקה, ובכ"ז כיון שאיני מסכים לדברי המשיגים אעיר ואשיב על דבריהם.

ב. מצד המשיבים ומצד אחרים (בתגובות שהגיעו אלי בכתב ובע"פ) אין התייחסות ישירה לשאלה העיקרית והיא: מהי מידת הוודאות הנצרכת לחדש מצווה אשר קיומה תלוי בחפץ שזיהויו נשתכח מאיתנו. המשיבים קבעו אגב דבריהם כאילו כל ספק מחייב את כל ישראל (עפ"י דיני ספיקות). ולענ"ד אין הדברים כן.

בדרך זו נהגתי לגבי חידוש התכלת. וע"כ בפרק הראשון של מאמרי דנתי לגבי רמת הזיהוי הנצרכת לחדש חפץ למצווה. פרק זה מערער מלכתחילה על השיטה ותוצאותיה בה נהגו האדמו"ר מראדזין, הגר"א הרצוג ויבלח"א ממשיכיהם, הרב טבגר ואחרים.

נראה לי שכל זמן שלא החלטנו בשאלה זו קביעה כוללת לכתחילה שלא לגבי מצווה מסוימת - כל קביעה לא תוכל להיות מוסכמת ומוסמכת.

כאן טמונה התשובה לטענות כאילו לא נתתי משקל מספיק לראיות המדעיות או לעדויות עפ"י הזיהוי הלשוני או בדרך האלימינציה. כולן טובות לעצמן, השאלה היא האם וודאיותן אף בהצטרפות ההדדית מספיקה לחייב ולא רק להתיר כמעשה חסידות.

לאחר שלוקחים את האמור לעיל לבסיס, חשוב לחקור את הפנים האחרות, לשיטת המכריעים לחיוב, כפי שעשיתי בשאר המאמר הן בבדיקת הוכחות הארגמונים והן הקיום ההלכתי כמצווה שאינה מוחלטת בוודאות.

ג. לגבי סימנים נטען כנגדי כאילו ערבתי פרשיות והשלכתי מנושאים שונים שאין קשר ביניהם. יעויין בחת"ס (סי' ר"ז הו"ד משנה ברורה סי' תרמ"ח ס"ק ס"ה) שהשווה סימני אתרוג לסימני עופות טהורים.

* בדברי כאן נכללו תשובות להשגות לעיל, ולדברי משיגים שנדפסו במקומות אחרים.

וחז"ל אע"פ שנתנו סימנים בעוף טהור, בכל זאת מחשש דריסה, נסוגו מההישענות על הסימנים וסמכו על המסורת, ואנו מסימנים שחידשנו מתוך דימויים שונים, ולא רב אשי חתים עליהו, נחליט בוודאות שזהו המין אותו ציוותה תורה!?

ד. לגבי אומדנא דמוכח טענו שהשמטתי, יעויין בדברי הרמ"ה (השניים). ויעויין עוד בתשובת המב"ט (ח"א סי' רכ"ו) שפוסל אומדנא דמוכח בקדושיין.

ה. לגבי הזיהוי בשיחות שהיו לי עם אנשי מדע בכירים העוסקים במחקר הצבע בעולם העתיק, הם לשיטתם הודו שלא ברור מעל כל ספק שהתכלת בעולם העתיק אמנם נצבעה בצבע מהארגמונים כשידועים בעולם כחמישים חלזונות מפיקי צבע. ואם הם לפי הוודאות שדורש המדע טוענים כן אנו נחליטה כחיוב על הכל!?

ה. טענו המשיגים שלפני חז"ל היו רק שני מקורות צבע - ארגמונים וקלא אילן, וא"כ אם נמצאו אתרי צביעה ולידם ארגמונים שבורים ה"ז ראיה ברורה שמהארגמונים הופקה התכלת.

והנה לפנינו כבר עתה ארבעה מקורות ואולי חמישה: דיונון, ארגמונים, קלא-אילן ואולי גם ינטינה (כשלפחות לגבי שלושת הראשונים ידוע לנו שאפשר להפיק מהם צבע). ויעויין בהערות הרב קאפח להל' ציצית (פ"ב הערה ו) שמזכיר מין נוסף, (ועויין במאמרי שהארגמונים אינם מתאימים לשיטת הרב קאפח)¹.

1. בנוסף לכך אין שום ראיה לכך שהשם קלא אילן לא כולל צבע ממקורות נוספים הפסולים לתכלת, אלא כיון שהאנדיגו היה הזול ביותר הזיופים לתכלת היו בעיקר ממנו, או שבכלל זהו ציון גוון ולא מקור צמחי מסויים. ויעויין באנציקלופדיה מקראית ערך צביעת אריגים (ע' 178) בה מוסבר שלאסטיס ולניל המכסיף (האנדיגו המזוהה ע"י הערוך ועוד בתור קלא אילן) אותן תכונות כימיות, אלא שהניל חזק פי חמישים מהאסטיס. ויעויין שהרמב"ם הזכיר במיוחד אסטיס בין המינים שכללם בקלא אילן, ועוד שהרמב"ם פרש שהאסטיס הוא הניל (ע"י פי' הרב קאפח ציצית פ"ב הע' ו פה"מ פאה פ"א מ"ד, כלאים פ"ב מ"ה ובהערות הרב קאפח). וא"כ לפי הרמב"ם האנדיגו, שזוהה כקלא אילן, הוא האסטיס. ולכאורה מדוע לא נקטו חז"ל את השם אסטיס שמופיע כמה וכמה פעמים? על כרחך שהשם קלא אילן כולל כמה מינים. (וע"י פי' הרב קאפח בכלאים הע' 29, ובהערות פרופ' פליקס על כלאים פ"ב מ"ה).

ובערוך גם בערך קלא אילן וגם בערך אסטיס פרש שהיינו האנדיגו, ובערך אסטיס הוסיף שבל' ערבי שמו ניל, ובל' ארמי שמו מוריקא. וצ"ע מדוע חז"ל השתמשו בשם נוסף (קלא אילן) כשכבר יש שם קודם (אסטיס), וע"כ נראה כפי שתרצנו לדברי הרמב"ם. (וע"י בערוך שבערך מריקא לא כתב שזהו אנדיגו וצ"ע).

ופרופ' קורן אמר לי שגדולי החוקרים בעולם אינם בטוחים היום למה כונת הערוך והרמב"ם ועוד בשם הצמח "ניל", האם לאנדיגו או לאסטיס או לשניהם או בכלל לצבע הכחול ולא לצמח מסויים. וכן ביחס לשם קלא אילן.

ו. טענות המשיגים לודאות הפקת התכלת מהארגמונים בנויות על השלמת התמונה הכללית ע"י אומדנות על אף שחסרים הרבה נתונים כמו: הקשר בין אתרי הצביעה לצביעת תכלת מלכותית. הקשר בין אתרי הצביעה לציצית. הקושי שמקור אחד (חלזון) לצבע הארגמן ולצבע התכלת על אף שבדברי חז"ל אינו מוזכר כלל החיבור ביניהם. הקושי שבכל א"י לא נמצאה פיסת אריג הצבועה בתכלת הארגמונים. ההנחה שהיה רק צבע פסול אחד. דברי הראשונים שמנוגדים לאפיוני הארגמונים, ועוד ספיקות כמבואר במאמרי.

כל שהוכח ע"י אתרי הצביעה שהיו אתרי צביעה, ולפי הסימנים צבעו שם ארגמן. אפילו מציאת הקונכיות השבורות וקישורה למקום היא אומדנא כגון ההרוג המפרפר (סנהדרין ל"ז ע"ב). ניתן לנסות ולהתאים את הנמסר בש"ס על גבי אתרי הצביעה אבל אין זה מוכח, אלא סברות בלבד. וע"כ לענ"ד הספיקות הנ"ל אינם מותירים אפשרות לומר שהזיהוי וודאי, וממילא הטלת תכלת הארגמונים היא מעשה חסידות.

כל זה אפילו לפי שיטתם, ומבלי להתייחס לרמת הודאות השונה, שהמשיגים דורשים רמת וודאות נמוכה, ואני דורש במאמרי - רמת וודאות גבוהה.

כמו"כ, בניגוד לדעתם שנמצאה תכלת מלכותית שידוע בירור מדעי שהופקה מהארגמונים - אין היום בעולם אפילו חוט אחד צבוע תכלת מלכותית מימים בהם נהגה התכלת בישראל שהוכח באנליזה מדעית שמקורו מהארגמונים.

ז. צדקו המשיגים בהשגתם כי בדר"כ יש חיוב מדרבנן לקיים אף מצוות מסופקות, אולם טעו בהבנתם (לאותה שיטה שדנתי בה במאמרי), שהמקיים מצווה מסופקת מקיים מצווה מהתורה. כגון טומטום שנקרע ונמצא זכר - כל מצוות שקיים לשעבר לא קיים מהתורה אלא מדרבנן בלבד. ולא כמו שהבינו המשיגים שכיון שחכמים הטילו חיוב הקיום הוא מהתורה, שכיון שמהתורה עשיה המסופקת בעת הקיום (לשיטה זו) אינה כלום, ממילא חז"ל לא יכלו לתקן מצווה אלא חיוב מדרבנן, ובמקום שצריך לצאת י"ח מהתורה (כגון בקרבן פסח) ממילא אינו יוצא וחייב בפסח שני. וע"כ צ"ע אם חכמים הטילו חיוב במקרה כזה (ואין זה חיוב אוטומאטי כפי שהבינו המשיגים). עולה שהמטיל תכלת מסופקת (לשיטה זו) לכל היותר יקיים מצווה מדברי חכמים - אם זו התכלת שנצטוונו עליה.

עוד צריך לחלק בין אם הספק בגוף מכשיר המצווה (כגון באתרוג אם אתרוג או רימון לפנינו) - כבמקרה דידן, לבין אם הספק בזמן או במצווה וכד'. שהרי אין כאן מקרה פרטי של מצב ביניים אלא הטלת חיוב כללית לכל האנשים ובכל הזמנים. ואף בספק בגוף מכשיר המצווה צריך להבחין האם זהו ספיקא דדינא (כגון שופר של בהמה טמאה עי' או"ח סי' תקפו סעי' א) שיש דעה המכשירה אותו, או ספק במציאות לכל דיני המצווה. ועי' במשנ"ב (סי' תרמח סס"ק סה) שהביא שאתרוג שהוא ספק מורכב יש ליטול בלא ברכה, וסיים "ויש מחמירין דאפילו ליטלו בלא ברכה ג"כ אין כדאי דילמא

אתי למיסרך לצאת בו תמיד. ומקורו מט"ז ופרמ"ג. ועי' שם בביאור הלכה (ד"ה שדומה) שהביא מבכורי יעקב שבספק מורכב יש לסמוך על רוב כשרים. במקרה דילן הספק יותר רחוק שהרי אין רוב כשרים גם לא חזקת כשרות, ורוצים להכשיר מין שלם כגוף המצווה.

ומצאתי כחילוקי בדברי הרב קוק זצ"ל בס' "עץ הדר" (פי"ד עמ ע ואילך מה' הרב זולדן) ז"ל:

"זה"נ י"ל דספיקות המזדמנות בענין הקנין של האתרוג שהוא יסוד ההידור שלא לצאת באתרוג הקהל... או ספיקות מענין ההידור כל אלה אינם מוציאים את המצווה משמה אבל הספק שיש במורכב חמור מזה, די"ל שאינו נקרא בשם אתרוג כלל, והוי הספק בעצמות המצווה ועקרה.

...אבל לפי מה שכ' אין הנידון דומה דל"ש לומר דפקעה החזקה כ"א כשעשה עכ"פ מעשה כזה שהוא צריך להעשות באותו הנידון של הפקעת החזקה כדין תורה, כמו זריקת קדושין ופשיטת יד לקבל קדושין, כל אלו צריכים להעשות בקדושין, והקדושין משנים את החזקה לגמרי, ע"כ התחלת המעשה כשאנו מסופקים רק אם נגמרו יתר הפרטים מריעה את החזקה, אבל כיון שהמורכב איננו נקרא בשם אתרוג כלל לפ"ד הפוסלים... א"כ אין פעולה זו צריכה להעשות כלל בענין הפקעת החזקה של חיוב האתרוג, ואדרבה די"ל עוד דאסור זה להעשות מטעם בל תוסיף, או משום שמא נפיק מיניה חורבא לכה"פ מדרבנן כהא דפריש או רימון, א"כ אין זה שום ריעותא כלל להקליש ע"י חזקת חיוב שמוטל אגברא לענין נטילת אתרוג."

ואף אנו נאמר כן לגבי תכלת הארגמונים.

אוסוף עוד כמה פרטים שנודעו לי מאז כתיבת המאמר.

ח. בבטאון הליכות שדה (גליון 109) נתפרסמה תשובת הגאון הרי"ש אלישיב שליט"א בנושא הטלת התכלת עפ"י הזיהוי המחודש. והוא מתאר את המציאה ע"י האדמו"ר מראדזין והרב הרצוג והדחיה ע"י אחרים כמה פעמים, ולאחר מכן מביא דברי בעל בית הלוי שטען שאם החלזון וצביעתו היו ידועים וגדולי ישראל וכל בית ישראל לא צבעו והטילו בבגדיהם - סימן הוא לנו כעין מסורת, שהחלזון שזוהה אינו חלזון התכלת. (ואינו יודע לגבי הארגמון האם אף הוא כלול בספיקו של הגרי"ד סולובייצ'ק). עוד מביא את דחיית בעל ישועות מלכו עפ"י המדרש והאר"י שנגנזה התכלת ונוהגת דווקא בזמן המקדש, וכן את הספק האם דרך הצביעה היא כרש"י (דס חלזון בלבד) או כרמב"ם (דס וסממנים). ואין לנו מי שיכריע. ונשאר בדחיה ואינו פוסק לחייב בלבישת התכלת, ואינו מחליט כנגדה בצורה ברורה. ולכאורה כיוונתי לדבריו וספקותיו.

ט. נמסר לי שבאי קטן לחוף האוקינוס האטלנטי באזור העיר "מוגדיר" במרוקו (קבורים שם הרב פינטו והרב אלנקוה) ישנם שרידים של בתי צביעה של ארגמן. נסיתי

להתעניין האם ראשונים ואחרונים שחיו במרוקו כתבו על הדבר והאם צבעו לעצמם תכלת (לפי שיטת הרב טבגר) או שלא צבעו ומה טעמיהם, לא הצלחתי לברר על כך מאומה. וכדאי היה לנסות לברר זאת.

י. סיכום

“ואשתנשע במצוותיך אשר אהבתי” (תהילים קיט מז). אולם אהבה כשנאה אסור לה שתקלקל את השורה, ובעיקר בהכרעות לגבי כלל ישראל. ולא תהא כוהנת כפונדקית, ואם חכמי המדע (הבאים בלא נגיעה אישית) לא הכריעו בדבר, והם בכל במחקריהם קובעים קריטריונים להחליט דבר כוודאי, כש”כ חכמי תורה שחייבים לקבוע קריטריונים לחידוש מצוות אף חביבות כתכלת שהרבה מסודות התורה גנוזים וקשורים בה (עי’ שו”ת ישכיל עבדי ח”ז עמ’ צא). ואעפ”כ לא מפני שאנו מדמים נעשה מעשה. ומי שרוב חסידותו נשאתהו להטיל תכלת בבגדו, יידע את גדר מעשהו שהיא חסידות-יחיד אבל אינה חיוב עדיין על כל אחד ואחד מישראל, ואף לא כמידת חסידות.